

प्राचीन काळातील शिल्प कलेचा नमुना मार्कडा मंदिर समूह: एक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ

डॉ. रामकुमार प्रधान
एस.एन.डी.टी. कला. व.एस.सी.बी.
वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, मुंबई.२०

प्रस्तावना:

भारत विविधतेने नटलेला देश आहे. येथे अनेक प्रकारची भौगोलिक संरचना, सांस्कृतिक विविधता आणि रिती-रिवाज, अनेक धर्म यामध्ये विविधता पहायला मिळते. भारताची क्षेत्रीय विभागणी केली आहे, जसे उत्तर भारत, दक्षिण भारत, पूर्व भारत, पश्चिम भारत, उत्तर-पूर्व भारत, आणि मध्य भारत. एकाच राष्ट्रात अनेक प्रकारची जीवन शैली दिसून येते. भारतात अनेक प्रकारच्या भोजनाचे प्रकारहि दिसतात. वरील गोष्टींवरून असे लक्षात येते, कि भारतात पर्यटकांसाठी विविधतेची कमी नाही. बदलत्या जीवन शैलीच्या परिपेक्षात प्रत्येक व्यक्ती आपल्या व्यस्त जीवनात काही काळासाठी सुटी मिळावी अशी इच्छा ठेवतो, व्यक्तीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असते कि त्यांना कुठे जायचं आहे. इथूनच पर्यटनाची सुरुवात होत असते. पर्यटनात पर्वतीय प्रदेश महत्वाची भूमिका बजावत असतात. भारतात हिमालयीन प्रदेश पर्यटनात प्रमुख मानले जातात.

Global Online Electronic International Research Journal's licensed Based on a work at <http://www.goeiirj.com>

भौगोलिक प्रदेशाच्या व्यतिरिक्त भारतीय संस्कृती आणि वास्तुकला पर्यटकांना विशेष स्वरूपात आकर्षित करत असते. मोगल काळातील वास्तुकलेनुसार तयार झालेले ऐतिहासिक स्मारक पर्यटकांचे आकर्षण ठरत असते. अशाच प्रकारचा वास्तुकलेचा उत्तम नमुना म्हणून प्राचीन काळातील मार्कडा मंदिर समूह आहे. हे ठिकाण शिल्प संपत्तीने समृद्ध आहे. भारतातीलच नव्हे तर परदेशातील पर्यटक येथे येऊन तृप्त होतील असे हे स्थळ आहे.

भौगोलिक स्थान:

मार्कडा हे भारतातील महाराष्ट्रातील नागपूरपासून २१६ कि.मी. दूर असलेले एक गाव आहे. ते वैनगंगा नदीच्या काठावर वसलेले आहे. या गावाजवळ दक्षिणवाहिनी वैनगंगा वळसा घेउन उत्तरवाहिनी होते. या गावातील मंदिरांना विदर्भातील खजुराहो मानतात. ती मंदिरे चंद्रपूर -मूल -चामोर्शी रस्त्यावर आहेत. येथे नागपूर नागभीड या राज्य मार्ग क्र.९ ने ही मूल या गावापर्यंत जाउन मूल-चामोर्शी रस्त्याने मार्कड्यास जाता येते. मूल ते मार्कडा हे अंतर सुमारे २७ कि.मी.येते. हे ठिकाण पर्यटन क्षेत्र म्हणून दुर्लक्षित आहे.

भारतीय संस्कृतीमध्ये नद्यांना खूप महत्त्व आहे. पाण्याच्या ठिकाणी असणारी जीवन धारण करण्याची क्षमता भारतीय संस्कृतीने निर्विवादपणे मान्य केली आहे. म्हणूनच आपल्या पवित्र स्थानांना आपण 'तीर्थक्षेत्र' म्हणतो. नदी त्यातही उत्तर वाहिनी म्हणजे अत्यंत पवित्र मानली जाते. अशा उत्तरवाहिनी नद्यांच्या काठावर अनेक तीर्थक्षेत्रे विकसित झालेली दिसतात. मार्कडा हे असेच एक तीर्थक्षेत्र आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

मार्कडी या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या लहानशा खडेगावात सुमारे २३ मंदिरांचा समूह आहे. इ.स.१८७३ मध्ये कनिंगहॅम यांनी या मंदिरांकडे जगातील लोकांचे लक्ष वेधले. त्यांनी नोंदल्याप्रमाणे येथे २४ मंदिरे होती. सन १७७७ च्या सुमारास येथे वीज पडून देवळाचे बरेच नुकसान झाले. १९०९ मध्ये येथील मंदिराच्या देखभालीची व डागडुजीची आवश्यकता आहे असे लक्षात आल्यावर इतरत्र विखरून पडलेली शिल्पे उचलून दशावतार मंदिरात ठेवण्यात आली. अशी भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाच्या अहवालात नोंद आहे. सन १९२४-१९२५ चे सुमारास आणखी काही मंदिरे कोसळली. सध्या तेथे दखल घेण्याजोगी १८ मंदिरे आहेत. यांत मार्कंडाऋषी, (ज्यांचेवरून या गावास 'मार्कडा' हे नाव पडले) मृकंडुऋषी, यम, शंकर आदि मंदिरे प्रमुख आहेत. या मंदिरांचा उभारणीकाळ ११ वे शतक वा त्यानंतरचा असावा असे चंद्रपूर येथील संशोधक गो.बं. देगलूरकर यांचे मत आहे. हेनरी कझिनच्या मते येथे एकूण २३ देवळे होती. त्यांच्या मते मुख्य मंदिरास मार्कडाऋषी मंदिर असे म्हणत असले तरी, त्यात शिवलिंगाची प्रतिष्ठापना केली आहे. हि मंदिरे आधीची असली तरी त्यावरील कोरीव काम नंतर केले आहे. येथील मंदिरांच्या भिंतींवर अनेक देवदेवतांची तसेच विविध सुरसुंदरींची चित्रे कोरलेली आढळतात.

उत्तर हिंदुस्थानी पद्धतीचे आणि खजुराहो मंदिराच्या तोडीस तोड असलेले मार्कडा हे देवस्थान विदर्भात गडचिरोली जिल्ह्यातील चामोर्शी तालुक्यात आहे. अप्रतिम स्थापत्यशैली असलेली ही मंदिरे, बघता क्षणीच मनाला भुरळ घालणारी आहेत. मार्कडा येथील देवालये दक्षिणोत्तर १९६ फूट लांब आणि पूर्व-पश्चिम १६८ फूट लांब अशी काटकोनात वसलेली आहेत. सभोवती ९ फूट उंचीची भिंत आहे आणि काटकोनी आकारामध्ये एकूण १८ देवळे आहेत. या देवळांपैकी मार्कंडेय ऋषींचे देऊळ, यमधर्म आणि महादेवाचे मंदिर हे उत्कृष्ट शिल्पकृतीचे नमुने आहेत. या प्रकारात मार्कंडेय ऋषी, नंदिकेश्वर, यमधर्म, भृशुंडीमुनी, मृत्युंजय, विठ्ठल रखुमाई, उमाशंकर, दशावतार, शक्तिदेवी, हनुमान, गणेश, शंकर, विश्वेश्वर, भीमेश्वर, वीरेश्वर इ. मंदिरे आहेत. या मंदिरांकडे बघतांना आपण खजुराहोची मंदिरे बघत असल्याचा भास होतो.

स्थापत्य शैली :

अत्यंत बारीक नक्षीदार कलाकुसर हे या मंदिरांचे वैशिष्ट्य आहे. मानवी जीवनाच्या विविध छटा, आणि अनुभवांचे मूर्तिमंत चित्रण या मंदिरांमध्ये करण्यात आले आहे. मानवी आकृत्या चितारतांना चेहऱ्यावरचे हावभाव ठळकपणे चित्रित केले आहेत. 'मैथुन शिल्पे' हे मार्कडा मंदिरांचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. कलावंतांनी जीवनाचा सर्व अंगांनी केलेला विचार बघून आपण थक्क होतो. मार्कडा मंदिरांना 'विदर्भाची काशी' असेही म्हणतात.

या मंदिरांची प्रत्येक मूर्ती डोळ्यात साठवून ठेवावी अशीच आहे. पण त्यातही एके ठिकाणी असलेली एका युवतीची मूर्ती नितांत सुंदर म्हणावी अशी आहे. तिच्या हातात आंब्याची डहाळी आहे. बहुधा, ती 'आम्रपाली' चे द्योतक असावी. या मूर्तीवरचे अलंकार, वस्त्रे, सगळेच देखणे आहे. एवढेच नाही, तर आंब्याच्या डहाळीचे पान न पान ठळकपणे जाणवते. आणि आपण आपोआपच या अनामिक शिल्पकारांपुढे नतमस्तक होतो.

मंदिराच्या स्थापत्य शैलीचा विचार केला तर हि मंदिरे कोणत्या काळात बांधली गेली हे लक्षात येते. इ.स. ९५० ते १०५० या काळात खजुराहोची मंदिरे बांधली आहेत. तसे सबळ पुरावे आहेत. बांधकाम करणारे चंदेल राजाचे शिलालेखही उपलब्ध आहेत. जी लक्षणे खजुराहो मंदिराची आहेत ती इथेही आहेत. जसे दोन आमलंक, त्रीजंघायुक्त मंडोवर, ग्रीवाभागाचेही वर जाणारे रहपग हि वैशिष्ट्ये मार्कडा येथे आढळतात. हि वैशिष्ट्ये ९ व्या ते ११ व्या शतका दरम्यानच आढळतात. मार्कडा

येथील हि वैशिष्टे लक्षात घेता येथील मंदिरे ११व्या शतका नंतरची नाहीत असे दिसते. मंदिर बांधणीचा काळ सांगता येत असला तरी मंदिर कोणी बांधले हे पुराव्या अभावी सांगता येत नाही.

मार्कंडाला महाशिवरात्रीला मोठी यात्रा असते. छत्तीसगड, मध्यप्रदेश आणि विदर्भाच्या इतर जिल्ह्यातून मोठ्या प्रमाणावर यात्रेकरू इथे दर्शनाला येतात. या काळात इथे लोकांची खूप वर्दळ असते. पण एरवी ही मंदिरे वर्दळीपासून काहीशी दूर आहेत. १५० वर्षापूर्वी या मंदिरावर वीज कोसळली होती. त्यामुळे मंदिराचे खूप नुकसान झाले आहे. थोडी पडझड झाली आहे. पण या मंदिरांचे देखणेपण आजही टिकवून आहेत. हजारो वर्षापूर्वी बांधलेली ही मंदिरे भारतीय शिल्पकृतीचे देखणे उदाहरण आहे.

सारांश :

मार्कंडा हे ठिकाण प्राचीन काळातील धार्मिक स्थळ आहे. धार्मिक पर्यटना बरोबरच इथे स्थापत्य शैलीतील उच्चतम शिल्प दृष्टीस पडतात. हि शिल्पे पर्यटकांचे मन मोहरून टाकणारे आहे. मंदिराची शिखर रचना, वेगवेगळी देवी देवतांची, सुरसुंदरीचे शिल्प पर्यटकांना आकर्षित करणारे आहे. प्रत्येक पर्यटक येथे येऊन तृप्त होतील असे हे स्थळ आहे. हे मंदिर समूह प्राचीन असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात पडझड होत आहे. पुरातत्व खात्याने ह्या प्राचीन वारसाकडे लक्ष घालून त्याचे संरक्षण करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ साधने :

१. चंद्रपूर जिल्हा गॉइंटेटीअर १९७३.
२. देगलूरकर गो.बं., मार्कंडादेव, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, २००६
३. आत्राम व्यंकटेश, गौडी संस्कृतीचे संदर्भ, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, २००७
४. राजूरकर अ.ज., चंद्रपूरचा इतिहास, महाकाली प्रकाशन, चंद्रपूर, १९८२
५. द टाइम्स ऑफ इंडिया, नागपूर आवृत्ती, १७ जानेवारी २०१६
६. सकाळ वर्तमानपत्र, ३१ डिसेंबर २०१५
७. नवभारत वर्तमानपत्र, ११ जानेवारी २०१७